

- ⁴ Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра. — Ленинград, 1936. — С. 12.
- ⁵ Велецкая Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. — М., 2003. — С. 23.
- ⁶ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2000. — С. 177.
- ⁷ Велецкая Н. Языческая символика... — С. 11.
- ⁸ Зуева Т. Сказки А. С. Пушкина. — М., 1989. — С. 23.
- ⁹ Маковский М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. — М., 1996. — С. 385–387.
- ¹⁰ Фрейденберг О. Поэтика... — С. 67.
- ¹¹ Турскова Т. Новый справочник символов и знаков. — М., 2003. — С. 333.
- ¹² Энциклопедический словарь символов. — М., 2003. — С. 492.
- ¹³ Таранець В. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоевропейської прамови). — О., 1999. — С. 19.
- ¹⁴ Там само. — С. 25.
- ¹⁵ Там само. — С. 70.
- ¹⁶ Дмитренко М., Іванникова Л., Лозко Г., Музиченко Я., Шалак О. Українські символи. — К., 1994. — С. 83.
- ¹⁷ Українські народні пісні в записках Зоріана Доленги-Ходаковського. — К., 1974. — С. 202.
- ¹⁸ Там само. — С. 273.
- ¹⁹ Яремина В. Ритуал і фольклор. — Л., 1991. — С. 8.
- ²⁰ Словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — К., 2002. — С. 186.
- ²¹ 100 найвідоміших образів... — С. 399.
- ²² Мова та стиль українського фольклору: Зб. наук. праць. — К., 1996. — С. 60–61.
- ²³ 100 найвідоміших образів... — С. 122–124.
- ²⁴ Українські народні пісні... — К., 1974. — С. 328.
- ²⁵ Потебня А. О некоторых символах славянской народной поэзии. — Х., 1860. — С. 14.
- ²⁶ Толстой Н. К реконструкции семантики и функций некоторых славянских изобразительных и словесных символов и мотивов // Фольклор и этнография. — Ленинград, 1990. — С. 65.
- ²⁷ 100 найвідоміших образів... — С. 399.
- ²⁸ Маковский М. Сравнительный словарь... — С. 281–282.
- ²⁹ Сумцов Н. Символика славянских обрядов: Избранные труды. — М., 1996. — С. 152.
- ³⁰ Там само. — С. 125–126.
- ³¹ Українські народні пісні... — С. 308.
- ³² Потебня А. О некоторых символах... — С. 43.
- ³³ Українські народні пісні... — С. 164.
- ³⁴ Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1991. — С. 133.
- ³⁵ Народні повір'я. — К., 2000. — С. 118.
- ³⁶ Українські народні пісні... — С. 307.
- ³⁷ Там само. — С. 164.
- ³⁸ Потебня А. О некоторых символах... — С. 13.
- ³⁹ Українці: народні вірування... — С. 134.
- ⁴⁰ Українські народні пісні... — С. 274.
- ⁴¹ Українці: народні вірування... — С. 142.
- ⁴² Попович М. Мироззрение древних славян. — К., 1985. — С. 48.
- ⁴³ Українські народні пісні... — С. 369.
- ⁴⁴ Потебня А. О некоторых символах... — С. 27.
- ⁴⁵ Українські народні пісні... — С. 393.
- ⁴⁶ Сумцов Н. Символика славянских обрядов: Избранные труды. — М., 1996. — С. 153–154.

The article is about the meaning and the role of a towel as one of the most important subjects in the family traditions, connected with a birth of a child, wedding and funerals. In these customs the towel is viewed as a symbol, the meaning of which is analyzed from the point of view of the cognitive model of the world of our ancestors. Key words: mythological thinking, symbol as a real subject, action symbol, mandala, protective means.

З ІСТОРІЇ ТА ПОБУТУ УКРАЇНСЬКИХ ЧУМАКІВ У НИЖНЬОМУ ПОВОЛЖІ

Валентина СИНЕЛЬНИКОВА

В останні десятиріччя зріс науковий інтерес до життя українців за межами власної етнічної території. Залишаючи протягом багатьох сторіч з різних причин свою батьківщину, українці завжди намагалися зберегти в іншомовному та іноетнічному середовищі свою мову, свої культурні надбання, традиції, звичаї, усвідомлення себе часткою українського етносу. Не вивчаючи українську діаспору, ми не матимемо цілісного уявлення про національну самобутність українського народу, саме тому дослідження цієї теми є надзвичайно важливим.

Майже 4,5 мільйона українців своєю другою батьківщиною обрали Росію, близько 82 тисяч з них проживає у Волгоградській області — це одна з найчисленніших етнічних меншин в області, — приблизно 3,1 % від усього населення. На північному її сході — у Новониколаєвському, Єланському, Руднянському, Данилівському, Жирновському, Котовському та інших районах — українці складають близько 10–20 % населення.

Необхідно зазначити, що історія заселення земель уздовж річок Дон і Хопер деталь-

но досліджена — це, фактично, історія донського козацтва. Але історія заселення степових північних районів Волгоградської області і земель уздовж маленьких річок, які там протікають (Ловля, Медведиця, Терса та інші), практично не вивчена. Все ж деякі відомості можна знайти у працях волгоградського історика С. Рябова¹, філологів І. Долгачова², О. Север'янової³, краєзнавців В. Колесніченко⁴, Т. Савиної⁵, саратовських істориків Т. Акімової, А. Ардабацької⁶, українського дослідника В. Чубенка⁷, у працях з історії Війська Донського. Особливо цінними з цих робіт є ті, в яких надруковані документи з історії краю. Така ситуація пояснюється тим, що у XVI ст. і майже до середини XVIII ця територія — “Дике поле” — адміністративно нікому не підлягала. Адміністративний поділ на губернії було запроваджено у Росії тільки за Катерини II. До цього часу документації про життя у краї фактично не велося.

Поява українських поселень на території сучасної Волгоградської області має давню історію. Перші переселенці з України з'являються у степах межиріччя Волги та Дону у другій половині XVI ст. Переважно це були селяни-утікачі з центральної та східної України, які шукали тут кращих умов для проживання. Цей процес розтягнувся фактично на три сторіччя, що дало змогу українським селянам-кріпакам заснувати у волзьких та донських степах багато своїх більш чи менш компактних поселень. Їх поява пов'язана і з таким явищем, як урядове вербування: у 20-ті роки XVIII ст. за указом царя Петра I українських селян вербували для організації поселень і обробітку цілинної степової ниви уздовж найбільшої на той час у Європі фортифікаційної споруди — Царицинської сторожової лінії; а у 40–60-і роки того ж сторіччя царський уряд активно вербував селян-чумаків з України для обслуговування соляного промислу на озері Ельтон.

Перші згадки про солевидобування на озері Ельтон з'являються в середині XVII ст. Однак промисел цей був у той час самовільним, неорганізованим та малозначущим в економіці краю. У 1741 році російський уряд визначає видобування солі на Ельтоні державною промисловою монополією. Державні акти, якими пропонувалося селянам за гарну платню возити сіль з озера Ельтон до

Волги, з'явилися на початку 1747 року. Цариця Єлизавета Петрівна, зазначаючи, що соляні копальні в Україні вже давно вироблені, видає укази, в яких різко підвищує ціни на сіль і заявляє “об учреждении комиссарства по добыче соли” на озері Ельтон та про створення Низової соляної контори у місті Саратові⁸. Саратовському воеводі пропонувалося для добування та перевезення солі набирати “работных людей по близости к Саратову из Симбирского и Пензенского уездов, из черносошных (державных) или ясачных (татарського походження, які платили натуральний податок — ясак) крестьян”⁹. Однак небагато “охочих людей” відгукнулося на цей заклик: народ знав, що у незаселених, диких волзьких степах, де важкі кліматичні умови і частими були напади кочівників, вкрай небезпечно та дорого розпочинати будь-яку справу. Наприклад, астраханський губернатор у 1749 році доносив у Сенат: “От Саратова до Астрахани между городов 200—300 верст жилья никакого нет, того ради как купецким людям, так и прочим проезжим и рыбным ловцам от калмыков и кубанцев чинится великое разорение и работных людей берут в плен, так же и зимою проезд зело труден”¹⁰.

Від покріпачення та виснажливих воєн, шукаючи кращих умов для проживання, втікали у поволзькі степи українські селяни з Центральної України та Слобожанщини. У 1747–1748 роках відбувся один з основних етапів переселення українських селян, здебільшого чумаків, у необжиті простори Нижнього Заволжя: царський уряд активно сприяв переселенню на лівобережжя Волги чумаків з України, які мали великий досвід видобутку та перевезення солі-самосадки з Криму, з лиманів Азовського та Чорного морів. При заснуванні у Заволжі нових поселень чумакам надавалися урядові пільги: вільне поселення, тобто звільнення від кріпосного права, податків та рекрутських обов'язків, надіялися великі ділянки землі. Заселенню басейнів річок Єруслан, Торгун, лівобережжя Нижньої Волги сприяло також і значне підвищення рівня води у цих ріках та Каспійському морі з другої чверті XVIII ст., що робило заволзькі степи більш привабливими та зручними для освоєння.

Усе це сприяло тому, що до соляного промислу на Ельтоні прибуло багато чумаків зі

східної України, а також із українських слобід, що були засновані раніше у Поволжі, станиць Волзького і Донського козацьких військ, у яких більше половини населення складали українці. Так в "соляные вошки" було приписано 359 душ "жительствоющих в Войске Донском рахинских малороссиян", викуплено в слободі Піщанці та Красному Яру у Нарішкінних "для умножения числа соляных вошников... 2782 души малороссиян". Всього було приписано "в ведение Эльтонского соляного промысла... 26836 душ" українців¹¹. Початок соляного промыслу на озері Ельтон визначають 1747 роком, коли у вересні до Саратова прибув перший транспорт із сіллю. Доставили його чумаки з Полтавської та Харківської губерній на чолі з Іваном Осиповим¹².

Щоб показати, як відбувався процес переселення українських чумаків у необжиті цілині поволзькі степи, процитуємо один з документів того часу. Це прохання до Сенату спільноти колишніх соляних возів слободи Миколаївської від 1828 року: "Назад тому более осьмидесяти лет верховное правительство, дабы положить прочное основание Эльтонскому соляному промыслу..., вызвало желающих поселиться в Саратовской губернии, для вывоза Эльтонской соли с предоставлением на первый случай льготы от платежей казенных податей на год, на два и на три и обнадежило надением довольно количества земли. Предки наши, имея первым предметом в хозяйстве разведение в изобильном количестве скотоводства, быв поощрены обнадеженjem, пренебрегши свободу свою и права, званию малороссиян принадлежавшие, плодородные в тамошних местах земли, богатства им принадлежавшие и самих родственников, вышед из Малороссии и с 1747 года поселились на диких, порожних и никем не обитаемых казенных степях и с большою трудностью в устройстве домов..., ибо не имели ни с какой стороны к тому пособия, и по сему случаю, некоторые из них в то же время возвращались в Малороссию, не имея возможности к оседлости, а другие опять приходили и селились..."¹³

Важко починалося життя українських чумаків на новому місці. Однак, у волзьких степах швидко засновувалися і розросталися поселення українських чумаків, де закладалися коморки — склади солі. Так, у середині XVIII ст. виникли

слободи Покровська (сьогодні м. Енгельс Саратовської області) і Узморська у Саратовському повіті; сл. Нікольська (нині м. Миколаївськ Волгоградської обл.), Котово, Бобилі з хуторами у Камишинському повіті; слободи Капустин Яр, Царівка, Рахінка, Володимирівка, містечка Заплавинське, Верхне і Середнеахтубінське у Царицинському повіті.

Про скрутне життя чумаків у поволзьких степах свідчить і кількаразове звернення у 1754 році до Сенату зі скаргами на офіцерів і купців Саратовського соляного комісарства, які зловживали своїм становищем, зокрема зменшували платню за перевезення солі; а також (!) не знали української мови, звичаїв, традицій, обрядів. Чумаки намагалися здобути для себе також автономні права в суді й управлінні.

За багато років проживання за межами основної етнічної території українські чумаки не втратили духовного зв'язку з батьківщиною, самоусвідомлення себе українцями. Населення кожної чумацької слободи становило єдине ціле як у громадському, так і етнічному плані. Це підкреслювалося багатьма дослідниками. Наприклад, у середині XIX ст. В. Семенов у своїй праці "Россия. Полное географическое описание Отечества" у розділі, присвяченому Нижньому Поволжю, відзначав: "Малороссы живут тут частью отдельными слободами, частью вместе с великороссами, но почти никогда с другими народами. Живущие отдельно от великороссов сохраняют в неприкосновенности свой быт, язык, а поселившиеся вместе с великороссами заметно теряют свои типические отличия, подчиняются влиянию их в costume, языке и прочем"¹⁴. О. Север'янова додає: "Всі категорії українських поселенців — "соляные вошки", "казьонние малороссияне", "владельческие малороссияне" — особливо виділялися в "ревизских сказках", протиставляючись селянам державним, економічним, панським та іншим, що є свідченням їх національної і станової відокремленості"¹⁵.

Треба відзначити, що чумацькі поселення, як правило, засновувалися сім'ями одного роду, тобто родинами. Про це свідчить і велика кількість селян з одним дрізвищем, які й сьогодні мешкають в українських селах Волгоградської області. Наприклад, у селі Валуевка, що на північному заході області, основним населенням у XIX ст. були возії солі з Пол-

тавської та Харківської губерній. Як тоді, так і тепер, частіше за інші зустрічаються у селі прізвища Шевченко, Гогенко, Глущенко, Гайворонський, Песоцький¹⁶. До двадцяти сімей з одним прізвищем проживали у селі — певно, первісно поселення українців у цій місцевості організовувалися як поселення родичів, або розрослися з невеликої родини. Відзначимо, що виникнення поселень такого типу, як в Україні, так і в Росії, вже досліджувалися¹⁷.

Перших чумаків, що поселилися вздовж Волги, місцеве населення називало *козаками*. Так називали їх і вчені, що вивчали Поволжя у другій половині XVIII ст., зокрема Фальк. Іноземці-переселенці (переважно німці), що поселилися у цих місцях пізніше за чумаків, навіть дали Покровській слободі, цьому великому центрові українського чумацтва на Волзі, назву *Козакиштадт*, тобто козацьке містечко. На підставі цього можемо припустити, що серед чумаків було багато українських козаків. Дослідники відзначають, що у XVII—XVIII ст. чумацтво було міцно пов'язане із Запорозькою Січчю¹⁸: у межах Запоріжжя козаки надавали чумацьким валкам військову охорону. Козаки і самі брали участь у чумацькому промислі: поставляли у Січ сіль, свіжу та в'ялену рибу.

Уклад життя, якого дотримувалися поволзькі чумаки, також має багато спільного з козацьким. Велику роль у житті чумацьких поселень відігравали загальні сходи громадян. Кожним поселенням керував голова, якого обирало все населення на загальному сході. В заснованих чумаками вздовж Волги слободах щороку на загальних сходах обирали отаманів і їхніх помічників — есаулів, сотників і десятників. На цих сходах вирішувалося, скільки чумацьких ватаг (валок) потрібно на сезон, скільки коштуватиме сіль, якою буде норма перевезення солі для одного чумака тощо.

Візникування чумаки здійснювали зазвичай артіллю, кожна артіль мала свого наказного виборного отамана, який від імені цілої валки (добровільного об'єднання чумаків, що формувався на один сезон; у кожній чумацькій слободі їх були десятки) наймався на роботу, одержував заробітки і розподіляв їх з урахуванням участі кожного. До кінця візникування гроші всієї артілі зберігалися також у отамана, тому в дорозі, не маючи у своєму розпорядженні гро-

шей, чумаки були обмежені в усьому. Їх звичною їжею під час подорожування була пшоняна каша з салом або галушки, а у гіршому випадку — шмат хліба з сіллю і водою. Отаман також відповідав за безпеку в дорозі, розподіляв обов'язки між чумаками і стежив за їх виконанням. Така організація, перевірена практикою і часом, існувала і в Запоріжжі у козаків.

Щороку з 1 квітня до 1 листопада впродовж семи місяців чумаки повинні були возити сіль. Існувало два соляних тракти від озера Ельтон: перший — до слободи Миколаївської, завдовжки 136 км, другий — до слободи Покровської — 278 км. У літній період чумацькі валки або фури (вони склалися із кількох десятків або сотень возів) ішли переважно у нічний час, коли спека спадала. Влітку чумаків пекло гаряче, нещадне сонце, а ранньою весною та пізньої осені вони мокли під дощами та мерзли від лютих степових вітрів. По сіль їздили обов'язково з вогнепальною та холодною зброєю для оборони від нападів калмиків-кочівників. Згодом з українців була організована кінна козацька варта, яка постійно сторожувала на Ельтонському промислі. Збереглася така скарга солевозів у Сенат: "За дальним провозом и за неурожаем в тамошних местах хлеба, а паче безводьем, от которого много помирает скота, ...и калмыцким грабежом не токмо себе пропитание имеют, но в крайнюю нужду и разорение пришли. Ибо она, возка, происходит с великим трудом: три пары волов бывают в ходке с солью, а четвертая для оных с водой..."¹⁹ Тяжкі умови праці чумаків засвідчує ще один документ того часу: при загрозі пограбування і нападу кочівників у степу від них вимагалася "соль становить на дороге, выгребая из возов, в бугры не ссыпать, а разбрасывать врознь и смешивать с пылью и песком, чтобы охочие люди, набрав ее, не отвезли и не продали бы". При цьому усі збитки цілком лягали на чумаків²⁰.

Для залучення більшої кількості візників солі уряд дбав про те, щоб по соляних трактах будувалися колодязі з прісною водою. Копати ці колодязі повинні були самі чумаки. Однак, у зв'язку з тим, що використання колодязів оподатковувалося державою, чумаки неохоче займалися цією справою. Зокрема, по Саратовському тракту ними було викопано тридцять колодязів, по Камишинському — шістдесят два і дев'ятнадцять колодязів біля

озера Ельтон²¹. Зауважимо, що влітку денна температура у цих краях становить +45 градусів за Цельсієм і вище, тому нові джерела, криниці мали велике значення для усього населення, і зокрема чумаків. Крім перевезення солі, чумаки також мали власним коштом забезпечувати худобі корм, лагодити вози, прокладати дороги, будувати мости.

Однак, незважаючи на важкі умови, чумацький промисел приносив казни і самим перевізникам солі величезні прибутки. Мати один чи два вози було економічно не вигідно. Заможні чумаки мали від 30 до 50 і більше волів, використовували працю наймитів. В чумацьку мажу (віз), запряжену парою волів, наклали від 50 до 70 пудів солі; в фуру, запряжену кіньми, — від 20 до 30 пудів. Навантажені воли проходили за добу близько 20 верст, через кожні 10–12 верст їм обов'язково давали відпочити. Зазвичай на подорож від озера Ельтон до Миколаївської слободи з вантажем і назад до озера порожняком відводилося від 10 до 12 днів. Тому за сезон із середини квітня до жовтня перевізники могли зробити тільки 10–12 ходок. Про те, яким значимим для економіки краю у ті роки був чумацький промисел, свідчать такі дані: за один сезон чумаками вивозилося близько 8 мільйонів пудів солі. Одна чумацька валка (вона розтягувалася в степу на декілька верст) до слободи Миколаївської, коштувала 325 тисяч рублів — для того часу це були величезні кошти. А тільки одна слобода Миколаївська мала близько 6,5 тисяч пароволових фур²². Тепер стає зрозумілим, чому чумацькі слободи були у ті часи одними з найбагатших поселень у краї. Ось, наприклад, як описував у 20-і роки XIX ст. цю слободу один з мандрівних дослідників: “Николаевская слобода обитаема единственно солевозами и являет повсюду следы чистоты и довольства жителей, одним словом, вид такого благоустройства, которое есть несомненно знак благоденствия поселянина”²³.

Спочатку чумаки майже не займалися землеробством, хліба сіяли мало, розводили худобу, в основному возили сіль, а також всілякий товар (рибу, різний крам) з Поволжя у далекі місцевості, навіть у Москву. На зворотному шляху теж набирали товар на продаж. Тому поволзькі чумаки були не тільки перевізниками, але й одними з перших тор-

говців у Поволзькому краю. Стали вони і хліборобами: щоб прогодувати себе, свою родину і худобу, зокрема волів, треба було обробляти ниву і вирощувати хліб, садити городину. Чумаки першими з поселенців почали орати незаймані поволзькі степи і фактично започаткували у цих краях землеробство.

Праця у чумаків була дійсно важка та виснажлива, навіть каторжна. Це спричиняло часті втечі серед ломщиків та возіїв солі. Складнощі чумацького життя призвели до того, що з часом деякі з них кидали возити сіль і йшли на інші заробітки. Наприклад, коли у часи Катерини II у Поволжі з'явилися іноземні колоністи, яким уряд давав велику грошову допомогу і пільги, чумаки за певну платню орали для них поля, будували будинки тощо. Обробляли ниву не тільки іноземцям, але й іншим поселенцям. Чому саме у чумаків набула широкого розповсюдження така форма приробітку, пояснити легко. У ті часи поля у краю, який тільки починав заселятися і де були незаймані тверді ґрунти, було раціональніше орати важким українським плугом, у який впрягали одразу декілька пар волів. Цей плуг довго, до другої половини XIX ст., використовувало все населення Поволжя, називали його “хохлачем” на згадку про українських переселенців, що привезли його сюди. Декілька таких плугів сьогодні зберігаються у районних музеях Волгоградської області.

Однак, відхід чумаків від інтенсивного перевезення солі призвів до економічних негараздів: казна не отримувала величезних прибутків. Тому уряд вирішив перевезення солі ввести для чумаків в обов'язкову повинність. Чумаків приписують до Ельтонського озера для обов'язкових робіт. Це було їх єдиною повинністю, від усіх інших (податки, рекрутчина) вони були звільнені. Приписним чумакам дали багато землі, постійний заробіток, але наприкінці XVIII ст. українські чумаки втратили право вільного переміщення з місця на місце. Все це було оформлено юридично, стан приписних чумаків назвали “приписные к Эльтонскому озеру селяне”. Він був обґрунтований не тільки імператорськими указами, але й “Положением о приписных к Эльтонскому озеру крестьян”²⁴. В Поволжі відбулося те, чого ніколи не було в Україні: українське чумацтво існувало протягом сторіч,

чумаки належали до різних станів (козаків, селян, міщан, тощо), але вони ніколи не були підневільними! Так виник у Нижньому Поволжі незаний в Україні відокремлений чумацький стан, близький за майновим та правовим статусом до стану приписних селян.

Указом 1797 року до ельтонського промислу спочатку були приписані чумаки тих двох українських етнічних островів на Волзі, що півсторіччя тому першими з'явилися біля соляних містечок, — слобід Покровської, Зауморської, Миколаївської та інших. У цьому ж році імператор видає ще один указ стосовно чумаків, за яким “все малороссы, поселенные в Саратовском и Камышинском округах, навсегда приписывались к заготовлению и вывозу соли из озера в магазины”²⁵. Цим указом до солевидобування були приписані мешканці сіл Самойловка, Петровка і Порубежка. Треба відзначити, що ці українські слободи розташовані за сотні кілометрів від озера і далеко одна від одної: Самойловка далеко на захід від Саратова на річці Терса, а Порубежка з Петровою — на лівій притоці Волги р. Іргіз. Видобування солі на Ельтоні з року в рік росло і вимагало дедалі більше робочих рук, що дає підстави для нового указу уряду, за яким приписується до перевезення солі ще сімнадцять вже існуючих у Поволжі українських слобід. А в 1803 році урядовим указом до соляного промислу приписувалися також слободи Володимирівка і Рахинка: перша розташована на річці Ахтубі, друга — на лівому березі Волги. На початку XIX ст. новоприбулими приписними чумаками були засновані по берегах р. Ахтуба ще дві слободи: Царьовка — на руїнах столиці Золотої Орди Сарай-Берке і Капустин Яр.

Як вже було зазначено, населенню чумацьких слобід надавалася низка пільг: уряд звільнив їх від податків і рекрутської повинності, на кожного чоловіка в родині виділялося по 30 десятин землі — це вдвічі більше, ніж у звичайних селян, а біля озера і соляних містечок — величезні угіддя для косовиці та випасу худоби. У 1798 році у фонд соляного промислу було відведено площу від річки Караман на півночі до озера Ельтон на півдні, від Волги на заході до річки Мала Узень на сході, де було заборонено давати землю поміщикам. Робилося це “в уважение соляного промысла, могущего впредь распространиться”²⁶.

Пізніше на цій величезній земельній площі (близько половини площі Бельгії!) з'явився окремий “великий чумацький шлях”, який стали називати Ельтонським соляним трактом. Наведемо деякі цифри: в приписаних до соляного промислу українських слободах налічувалося на початку XIX ст. більш ніж 15,5 тисяч осіб чоловічої статі. У період процвітання соляного промислу кількість возів солі досягала двадцяти тисяч, близько вісімнадцяти тисяч пар волів обслуговували солеперевезення²⁷. Це був не тільки шлях, а й величезне пасовисько для волів та коней. Один з очевидців процесу писав: “Тепер за Волгою всюды видны были беспрерывные обозы, взад и вперед идущие, и вся почти степь покрыта пасущимися волами...”²⁸ Уздовж всього шляху де-не-де стояли невеличкі козацькі хати та умети — тип постійного двору. Це були справжні оази у безлюдному степу. В уметах жили чумаки — уметчики, які доглядали колодязі, торгували продуктами (мед, пиво, калачі, хліб), а також возами, колесами, дьогтем тощо.

На становищі приписних селян або “казенних возчиків” мешканці українських слобід перебували до 1827 року, коли Сенат ухвалив рішення про переселення усіх приписних селян на соляні тракти до казенних колодязів, у зв'язку з тим, що солевидобування на озері Ельтон у ці роки вже почало скорочуватися і “приписні селяни не мали повної зайнятості”. Імператорським указом чумацький стан було скасовано, всіх чумаків було переведено до стану державних селян: знімалися усі раніше надані пільги, обкладалися усіма податками і повинностями, включно з рекрутською. На початок XIX ст. переселені у нові місця українці заснували ще 64 села, а на 1885 рік українських поселень уздовж соляних трактів було вже 753²⁹.

Соляний промисел на озері Ельтон проіснував понад 130 років. За цей час було видобуто близько 600 мільйонів пудів солі, від продажу якої царська казна отримала величезні прибутки. У 1882 році було прокладено залізницю до іншого соленого озера — Баскунчак, добування солі на Ельтоні втратило своє державне значення і повністю припинилося. Вози солі стали непотрібними, і чумакування як промисел припинило своє існування. Деякі українські чумаки повернулися в Україну, але більшість з них залишилася у нових місцях проживання.

Зазначимо, що у пам'яті наших сучасників — нащадків українських чумаків і сьогодні у географічних назвах (топонімах і гідронімах) зберігаються згадки про їхніх прадідів. Так у Данилівському районі Волгоградської області до середини минулого сторіччя існувало село *Чумаки*, у Новониколаєвському районі ще й досі є озеро *Чумацьке*. Старі люди рідко, але можуть ще пригадати і навіть наспівати старовинних чумацьких пісень. Наведемо одну з них, яку і сьогодні пам'ятають у Котовському районі, про смерть чумака у до розі — один з найбільш розповсюджених сюжетів у чумацьких піснях:

Ходив чумак сім рік по Дону,
Та й не було причиноньки ніколи йому.
Була причина, із Дону ідучи,
Над битою дорогою волів пасучи.
Воли похромали, і сам чумак благ.
Ой, благ чумак, благ,
Під возом лежить,
Та й ніхто його не пита,
Що в нього болить.
Болить голова, та ще й не сама,
Бідна його головонька — чужа сторона.
Товаришу мій, не жалій мене,
Бери мої воли й вози, поховай мене.
Сховай мене тут,
Де чумаки йдуть і вози гудуть,
Під білою березою мед-горілку п'ють.
Ударили в дзвін, ударили в два —
Та вже того чумаченька на світі нема.³⁰

Українські поселенці відіграли величезну роль у колонізації і розвитку поволзьких степів, завдяки їм на цих цілих необжитих територіях з'явилася велика кількість нових поселень. Нашадки переселенців-українців дуже добре зберегли мову своїх дідів, свій пісенний фольклор, особливості українського побуту, кухні, українського менталітету загалом. Тому їх історія та культура є однією із складових частин історії та культури їх прабатьківщини — України. Дослідження українських чумацьких поселень на території Волгоградської області Російської Федерації актуальне ще й тому, що досить швидко зникають із сьогодення традиційні реалії життя українських переселенців.

The main stages of chumaks history and settlement emergence on the territory of modern Volgograd region of Russia in XVIII—XIX centuries are shown in the article. The author pays special attention to the role of Ukrainian chumaks in economic and cultural development of the virgin steppe area of the Lower Volga Region.

¹ Рябов С. И. История родного края: XVI—XIX вв. — Волгоград, 1988.

² Долгачев И. Г. Язык земли родного края: Географические названия Волгоградской области. — Волгоград, 1989.

³ Север'янова А. А. Заселение Нижнего Поволжья украинцами // Историко-географические записки. Вып. 2. — Волгоград, 1974. — С. 85—94; Север'янова О. З історії автохтонного українського населення низового Надволля // Українська діаспора — 1994. — № 6. — С. 32—38.

⁴ Колесниченко В. С. Родная земля Волгоградская. — Волгоград, 1983.

⁵ Савина Т. Родом из Валуевки (Эльтонскому соляному промыслу — 250 лет) // Отчий край. — 1997. — № 4. — С. 215—219.

⁶ Акимова Т. М., Ардабацкая А. М. Очерки истории Саратова (XVII—XVIII вв.) — Саратов, 1940.

⁷ Чубенко В. Ю. Украинский элемент в топонимии Нижнего Поволжья // Мовознавство — 1968. — № 4. — С. 39—43; Чубенко В. Ю. Украинское чумацкое сословие в Поволжье // Архивы Украины — 1971. — № 1. — С. 48—53.

⁸ Російський державний архів стародавніх актів. — Ф. 248, арк. 1615.

⁹ Державний архів м. Саратова, РФ. — Ф. 407, арк. 4416.

¹⁰ Російський державний архів стародавніх актів. — Ф. 248, арк. 1602.

¹¹ Центральний державний історичний архів РФ. — Ф. 1285, оп. 1; Ф. 558, оп. 1.

¹² Рябов С. И. История... — С. 78.

¹³ Російський державний архів стародавніх актів. — Ф. 248, арк. 1602.

¹⁴ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. — СПб., 1901. — Т. 4. Среднее и Нижнее Поволжье и Заповолжье. — С. 158.

¹⁵ Север'янова А. А. Заселение... — С. 89.

¹⁶ Савина Т. Родом из... — С. 217.

¹⁷ Базалей Д. И. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887; Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционной-бытовой культуры. — М., 1988.

¹⁸ Данилевский Г. Чумаки. — К., 1992; Орел Л. З історії чумакування в Україні / Українська родина: Родинний і громадський побут. — К., 2000. — С. 189—196.

¹⁹ Сысоев И. С. Из истории соляной промышленности Астраханской губернии. — Астрахань, 1958. — С. 10.

²⁰ Малюта Е. В. История земли Николаевской. — Николаевск, 2003. — С. 55.

²¹ Акимова Т. М. Поволжские чумаки. — Саратов, 1936. — С. 22—23.

²² Волгоград: хроника истории 1589—1989. — Волгоград, 1988. — С. 20.

²³ Акимова Т. М. Поволжские... — С. 45.

²⁴ Савина Т. Родом из... — С. 216.

²⁵ Там само. — С. 217.

²⁶ Державний архів м. Саратова, РФ. — Ф. 407, арк. 4436.

²⁷ Волгоград: хроника... — С. 20.

²⁸ Рябов С. И. История... — С. 79.

²⁹ Центральний державний історичний архів РФ. — Ф. 379, оп. 1.

³⁰ Зовулин И. Древняя чумацкая песня // Отчий край. — 2001. — № 3. — С. 231—232.